

Éles Csaba

Önképzés, utazás és olvasás Erdélyi János gondolatvilágában

Mintegy mottóként előrebocsáthatunk egy olyan nem feledhető tézist, amire jelen tanulmányunk is emlékeztet a maga egészében: a pedagógia a 19. században még erőteljesen filozófiai tudomány. A pedagógia elméletének legjelentősebb művelői (elsősorban Németországban és Svájcban, de kijelenthető az is, hogy Oroszországtól az Amerikai Egyesült Államokig) vagy maguk is filozófusok, vagy a filozófia felől, a filozófia eszköztárával közelítenek a neveléstudomány problémaköréhez. Természetes tehát, hogy ez Erdélyi Jánosra is vonatkoztatható.

Keserően nyomaszthat bennünket a kisebbségi érzés – különösen a németekkel, de a franciákkal és az angolokkal összehasonlítva is –, ha filozófiai, esztétikai, egyáltalán bölcséleti kultúránk hagyományának hiányaira gondolunk. Az érzés indokolt, de a helyzetkép mégsem teljesen sivár; mert az inkább értelmiségünk többségének ilyen irányú ismereteire – tehát eszmetörténeti tájékozatlanságára – igaz. Egy-egy igazán jeles, idevonatkozó évforduló a legjobb alkalom lehet ennek a bizonyos műveltségbeli hiátusnak több-kevesebb mértékű visszaszorítására.

Különösen érvényes ez a kétszáz éve, 1814. április 1-jén született Erdélyi János jubileuma esetében. Ő ugyanis *A hazai bölcsészet jelene* (1856) vagy *A bölcsészet Magyarországon* (1866–67) című forrásértékű tanulmányaival érdemlegesen elsőként kísérelte meg filozófiai kulturális örökségünk rendszerezett számbavételét. Jubiláló filozófusunk sokszínűen terjedelmes életművéből jelen esetben csak azokat a gondolatokat emeljük ki, amelyek őt az *élethosszig tartó tanulás* teoretikai klasszikusává avatják.

Tanulás egy életen át

Erdélyi János összegyűjtött filozófiai (és esztétikai) írásai között föllelhető egy sajátos „kakukktójás”. A hazai neveléstörténeti – de kategorizálhatjuk úgy is, hogy nevelésfilozófiai – irodalomnak egy olyan klasszikus szaktudományi értéke, amely friss, modern szemléletével lepi meg mai olvasóját. Erdélyi 1855 után írt maradandó minőségű munkájának címe egyszerűen és szerényen: *A nevelésről*. Olyan, mint egy később kidolgozandó, átfogó és rendszerező igényű nagy neveléstudományi mű előzetesen közreadott, annotált bő vázlata. A 97 cikkelyből álló elaborátum figyelme elvileg minden idevonatkozó fontos problémára kiterjed. Mai terminusokkal élve, található benne több definíció és tantervelmélet, neveléstörténeti áttekintés és iskolaügy, fejlődéslélektan és oktatásmódszertan, továbbá számos más fölvetés kellően hiteles elméleti és gyakorlati fedezettel.¹

A kilencvenhétből számunkra jelenleg a 15. fragmentum a fontos mint a neveléstudományokon belül az andragógia teoretikai alapvetésének kiemelkedő történeti értékű – nemzetközi viszonylatban is az úttörő jellegűek közé számítható –, messze előremutató

gyöngyszeme. Ebbe a cikkelybe a szerző olyan gondolatokat sűrített össze, amelyeknek értelmezése során – az andragógián kívül – okkal kerülnek előtérbe e tudományterület más, rokonítható fogalmai és szakkifejezései is: mint a gerontagógia és antropagógia, permanens művelődés és élethosszig tartó tanulás, önképzés szakirányosan és önművelődés általánosságban.

Erdélyi ebben a tizenötödik bekezdésben abból indul ki, hogy a nevelés, a művelődés, egyáltalán a személyiségformálás a gyermek- és ifjúkorban befejezhetetlen, megoldhatatlan; még ebben a két összetartozó életkori szakaszban is súlyos belső ellentmondással terhes. Ugyanis egyfelől a házi és családi, másfelől az iskolai vagy köznevelés olyan soha nem találkozó párhuzamosok, amelyeknek előnyei éppen azért nem összegződnek, hátrányai pedig nem küszöbölődnek ki kölcsönösen. Szövegértelmezésünket ellenőrizendő, szembesítsük azt a szerző saját szavaival. „Ha már a nevelés külön módjai nem egyesíthetők, p. a házi és köznevelés, árnyékoldala pedig mindegyiknek megmarad, azt lehetne következtetni, hogy az emberben levő hajlamok el sem érhetik a fejlődés tökélyét.” Az iskolai vagy iskoláskorú nevelés, más szóval a pedagógia tehát természetesen csupán részlegesen és viszonylagosan tehet eleget a személyiségformálás/formálódás élethosszig tartó folyamatának. Ámde az ember – ha a konkrét egyén aktív partner ebben – mégsem marad belsőleg torzóban. Erdélyi figyelmeztetése így válik vizsgálatossá is egyben. „Azonban nem kell feledni, hogy a nevelő intézetek csak előiskolái az életnek s az ember holtig nevelés alatt van. Mert neveli őt az egyház, a társadalom és az állam.” Erdélyi János – ezen a ponton célszerű erre a kérdésre kicsit részletesebben kitérnünk – három szempontból is kapcsolódik Comeniushoz. Egyrészt életpályájának azzal az elemével, hogy mindketten tekintélyes tanárai voltak a nagyhírű sárospataki református szellemiségű kollégiumnak. Másrészt filozófiatörténeti munkásságának azzal a hangsúlyosan jellemző mozzanatával, miszerint Erdélyi szívügyének tartotta a magyarországi bölcsészet minél alaposabb és részletesebb föltárását. Különösen értékesek és marandóak azok a fejezetek, szövegrészletek (*A bölcsészet Magyarországon*, 1866–67), amelyek Comenius és Apáczai, Sárospatak és a Partium, Erdély és a reformáció szerepével, jelentőségével, kezdeményezéseivel, örökségével foglalkoznak.² Az andragógia és az antropagógia vonatkozásában pedig a *Pampaedia* (1656) és a kétszáz évvel későbbi *A nevelésről* két-két szövegszemelvénye igazolja vissza a Comenius és Erdélyi közötti szellemi folyamatosságot.

Nézzük meg először az élethosszig tartó – sőt a földi életen túl is folytatódó – tanulás tényszerű jelenségét. Mi olvasható erről a *Pampaedia* V. fejezetének első bekezdésében? „Mint ahogy az emberi nem egésze számára iskola az egész világ, az idők kezdetétől fogva egészen az idők végezetéig, ugyanúgy az egyes ember számára iskola egész élete, a bölcsőtől a koporsóig. Így hát nem elégedhetünk meg azzal, hogy Senecával együtt valljuk: »Egyetlen életkor sem kései a tanulásra«, hanem ezt kell mondanunk: »Minden életkor tanulásra lett kijelölve, és az ember esetében az élet és a tanulás végső határa egybeesik«. Sőt, az emberi életnek még maga a halál vagy maga a világ sem szab határt: mindenkinek, aki embernek született, mindezeket túl el kell jutnia, mintegy égi akadémiába, az örökkévalóságba is. Mindaz tehát, ami ezt megelőzi, út, előkészület, alsóbb iskola.”³ Főntebb már idéztük *A nevelésről* 15. cikkelyének azt a két mondatát, amelynek eszenciáját ezek a szavak jelentik: „...a nevelő intézetek csak előiskolái az életnek s az ember holtig nevelés alatt van.”

1 Tudomány és társadalom

Nagyon érdekes, hogy a Comenius és Erdélyi között itt feketén-fehéren megmutatkozó eszmei összhangot megerősíti, továbbviszi az is, ahogyan ők az ember megszületése *előtti* állapotáról vélekedtek – hipotetikusan századokkal vagy hosszú évtizedekkel megelőzve a korszerű pszichológiai kutatásokat, kísérleteket. „*Mihelyt az ember kialakulása elkezdődik, gondoskodni kell róla, hogy ne torzuljon és ne korcsosuljon el*, vagyis rögtön, a fogantatás pillanatától kezdve, sőt már a fogantatást megelőzően, midőn a szülők elhatározzák, hogy utódot nemzenek, egészen addig, amíg az utód megfelelően ki nem alakul és meg nem születik...” – fejtegette a továbbiakban Comenius.⁴ Erdélyi alig kezdte el írni *A nevelésről* kialakított koncepcióját, már a második cikkelyben megállapította, hogy „...a lélekre való gond már az anyai méhben is illeti a magzatot, és kíséri az egész fejlődési koron át.”⁵

Térjünk vissza a 15. fragmentumhoz, amelynek különlegesen sűrített szellemi ösztönzése a Comenius összegző jellegű művével kapcsolatban kitérő után sem fejeződik be. Nem is fejeződhetett, hiszen ezen gyöngyszem-szemelvény második felének föltárására még csak most kerülhet sor. „A tudományos, művészeti és közhasznú ösméreték terjesztésére annyi módja van a mai világnak az irodalmak fejlődése és a sajtó munkássága által, hogy *minden egyes ember örökös tanítvány* és a kor, melyben élünk, az előkelően anyaginak mutatkozó színezet dacára is valóságos szellemiség kora minden tekintetben.”

A töredéknek ez a negyedik mondata három üzenetet hordoz. Az elsőt kétszeresen is, hiszen keretezi Erdélyi összesűrített kijelentéseit. Ez a megírás jelenkorának: a 19. század közepének, középső harmadának dicsérete. Az a korszak, amikor megszületik és hegemoniára tör az, amely a tudományok terén még a következő évtizedeket is fémjelzi: a pozitívizmus és a darwinizmus. Amikor az ismeretterjesztésre „annyi módja van a mai világnak az irodalmak fejlődése és a sajtó munkássága által”. Ez az éra továbbá „az előkelően anyaginak mutatkozó színezet dacára is valóságos szellemiség kora minden tekintetben.” Rá kell mutatnunk – s ez a második üzenet a sajtó rohamos térnyeréséről szóló tudósítással együtt –, hogy Erdélyinek ezekben a szavaiban ott rejtőzködik egy széles dimenziójú szellemi feszültség. Nevezetesen az, amelyet később Dosztojevszkij és Nietzsche, Tönnies és Simmel, Spengler és Bergyajev, Ortega y Gasset és Huizinga, Cioran és mások a modern civilizáció és klasszikus kultúra ellentétéként elemeztek és mutattak be. Végül a negyedik mondat harmadik üzenete visszacsatolódik a második mondatához. Ott azt olvashattuk ugyanis, hogy „az ember holtig nevelés alatt van” – itt meg azt, hogy „minden egyes ember örökös tanítvány”. Együttesen: megerősödő andragógiai-antropagógiai szemlélet, és felszínre kerül comeniusi örökség. Örvendetes dokumentálnunk, hogy T. Erdélyi Ilona a nagyapjáról szóló kisonográfijában – közelebbről *A bölcsészet tanára és történetírója* című fejezet elején – érinti *A nevelésről* címen írt „jegyzet”: a pályakezdő professzor pedagógiai felkészültségének bizonyítékeként. A főbb elvi tételeket csak tömören összefoglalja, de a 15. fragmentum utolsó előtti, negyedik mondatát (lásd: fentebb) szöveghűen meg is idézi.⁶

Befejezésül idézzük meg a cikkely utolsó, azaz ötödik mondatát. „Lehetlen, hogy az elmének ennyiféle izgatása, sürgetése mellett az öngondolkodás, önképzési vágy az emberben föl ne ébresztetnék.”⁷ A hívószavak itt az „öngondolkodás” és az „önképzés”; amelyek olyan fogalmakkal tartoznak együvé, mint az önismeret, az önnevelés és az önművelődés. A külvilág „izgatása, sürgetése” olyan erős és sokszínű, hogy ezek a késztetések az emberek többségében előbb-utóbb, többé-kevésbé „fölbresztetnek”. A kérdés inkább az, hogy miként, milyen impulzusok révén válnak tartóssá, sőt véglegessé? Mindenesetre

legyen szó bármely itt említett szellemi aktivitásról, Erdélyi Jánosnál a két leggyakoribb ráhatás vagy médium: az olvasás és az utazás. Mindkettő a nemzetnevelés és a nemzeti művelődés ösztönzője is.

Az utazás értelmezése

Mind az olvasás, mind az utazás az ismeretszerzés szellemi örömforrását jelentette Erdélyi János számára. Természetes, hogy az olvasásnak mindenkinél megmutatkozik egy bizonyos mértékű életkori elsősége; de ez a kettő később egymást váltogatva, kísérve és erősítve egybefonódik. Olyannyira, hogy kölcsönösen egymás metaforáivá válnak: az olvasás nem más, mint képzeletbeli és gondolati utazások, szellemi kalandozások hosszú sora – az utazások falvai és városai viszont a világ kisebb-nagyobb könyvei (aszerint, hogy kinek-kinek mennyi „elolvasandó”, azaz befogadandó kincset rejtnek magukban). Az olvasás és az utazás természetesen termékeny inspirálói is egymásnak. Amiről olvasunk, azt általában látni is szeretnénk; s ahová elutazunk, ahhoz előtte hozzáolvasunk, majd utána olvasunk. Szellemi értelemben így válik számunkra valóban kerekké a világ. „Mennél többet tudék múltban a vidékről – írta egy dunai gőzhajón, Linz felé haladva, 1844. május 18-át követően –, annál érdekesb lón tekintete a jelenben.”⁸

Aztán amikor Erdélyi János a maga keletről, konkrétan Pestről startoló Grand Tour-ja állomásaként megérkezett Lipcsébe, ott július 1-jén párhuzamot vont az olvasás, az írás és az utazás szellemi és lelki-érzelmi gyönyöreinek hasonlóságai között. „Ha, mikor iskolát jártam, megvolt azon örömem, hogy mindennap többet tudtam a könyvben, ha örömem volt, mikor egy verssel többet írtam – s pedig mily édes volt az öröm! –, éppen úgy örömem jelenleg, ha minden várossal új nézőhely nyílik föl előttem; ember, élet, világ, szokás, balság és elsőség, mind ugyanannyi mulattatója lelkemnek. Tudván, hogy mik történtek e földön, e városon kívül és belül, kettőzteti az utazás gyönyöreit.”⁹

Erdélyi János németalföldi kitérője során, Amszterdamban vont le három fontos, elvi jelentőségű tanulságot addigi németországi tapasztalatai alapján – útjának folytatására és utazni akaró honfitársainak okulására. Az első: egy útinaplónak mint az úti emlékek gyűjtőhelyének vezetése. „Utazásomról naplót viszek; mert így talán belészokom abba, hogy akkor is följegyezem gondolatimat, mikor nem utazom már; és mert sokat láttam, mit vétkellenék elfelejteni, tehát: hogy gyűjtsek magamnak emlékezetet.” A második: megszólása azoknak, akik Pesttől Párizsig csak Berlinben néznek szét; akik nem szánnak érdemi figyelmet olyan nagy múltú német városoknak, mint például Nürnberg, Stuttgart vagy Lipcse. „Ne csudáld azért, hogy Németországon csaknem három hónapom telt el – írta 1844. július 14-én –, és még a rajnai út és Baden is hátravannak; csudálkozzál inkább azokon, kik Németországot oly könnyen futják keresztül, mintha nem is volna város Pesttől Berlinig, Berlinton Párizsig.” Végül a harmadik: különösen négy olyan hivatás nevezhető meg, amelynek leendő magyarországi képviselői Németországban összeköthetik a számukra kellemes és a közösségre nézve hasznosat, a kultúra és a civilizáció szemszögéből egyaránt értékeset. „Tudós és művész, gazda és nevelő – négy, mire hazánknak tán legkevesebb embere van – a legszebb tökélyrel találhatnak itt élvét és gyakorlatot, és megtölthetik lelküket édesebb ízzel, mint ajaknak a színméz, meg tapasztalattal, mely becsebb mindeneknél.”¹⁰

A legutóbb idézett mondatból és fölvezetéséből is kitűnik, hogy a kultúra és a civilizáció korántsem mindig szembenálló társadalmi jelenségcsoportok; hiszen viszonyuk eredendően

1 Tudomány és társadalom

és alapvetően a progresszív célzatú szerepmegosztás. Ezt a szerepmegosztást kellene mind tudatosabban tükröznie a külföldre utazó magyarok szakterületi orientációjának is. A haladó reformkori magyar ifjúság aktivizálódásának egyik látványos bizonyítéka éppen az az akkor kibontakozó utazási kedv, melyet egyik Szemere-tanulmányom bevezetésében érzékeltettem is;¹¹ továbbá Irinyi József és Tóth Lőrinc útirajza, illetőleg Erdélyi recenziói kapcsán alább még kitérünk rá. Erdélyi 1845. március 1-jén Párizsban úgy látta: többen vándorolnak Európában olyan magyar sortársai, akik a honi *civilizáció* („ipar és kereskedés”, „boldogítási tervek”, „politikai kilátások” stb.) fölvirágzását szeretnék tapasztalataikkal szolgálni; míg az ő saját hivatása és kívánsága a *kultúra* kincseinek hazavitele. „Újabb időkben sok magyar utazik – velem együtt – a mívelt külföldön, s jobbára sikerül venni tőlök valamit az irodalomban, honunk felvirágzására szolgálat. Az ipar és kereskedés meglelék szószólóikat; a boldogítási tervek nyomban érik egymást, és hála érte, van látatjuk előbb-utóbb. Ha efféle mozgalmakat senki nem pártolna, én volnék legheveseb s legerősb védőjök a gyengék közül, de mivelhogy itt rám semmi szükség, s mert az emberi szellem hatása nincs egyedül anyagra mérve – saját viszketegbül-e vagy némi vonzalombul, én politikai tervek és kilátások helyett más egyebet akarnék visszavinni országunk- és hazánkba.”¹²

Mi az a „más egyéb”, melyek azok a kétségkívüli kulturális kincsek? Erre a kérdésünkre az úti levelek és naplók egésze kínálja a feleletet: hangsúlyosan beletartozik a németországi filozófia és pedagógia, a franciaországi szépirodalom és színházkultúra, az olaszországi szépművészetek és zenei élet. Valahol Párizs és Savoya között, valamikor 1845 márciusában olyan erővel ragadta meg Erdélyi János lelkét és elméjét Itália (egyébként régóta benne lappangó) vonzása – részletezve az „isteni művészet”, a „régí nagyság” és a „természet csudái” élményének ígérete –, amely Goethe gyötrődő várakozásához volt hasonlatos. „Azért felöltöm még egyszer a zarándoklás köpenyét, s örömeoseb indulk, bár idegenből idegenbe, mint valaha, mert fogom látni Olaszországot, hol gyermekévi tanulmányim oly sok ízben hordák meg képzelődésemet, hová oly régóta epedek, hogy szinte fájdalommal lőnek már vágyaim, mint mikor üldözővé lesz az egykori régi hű barát. (...) készen volt lelkem azon élvek elfogadására, melyeket az isteni művészet, a régi nagyság emlékei s a természet csudái ígérnek Olaszországban az utazónak.”¹³ Már korábban, 1844. szeptember 23-án vagy az azt követő napokban megvilágosodott előtte Lyonban, hogy az utazás gondjai és esetleges kényelmetlenségei is serkentően hatnak a gondolkodásra, hiszen kikötkentik az utazót az otthonlét megszokott nyugalmából. Az utazás tehát nem kizárólag élményeivel, hanem megelőző és kísérő ingereivel is fejleszt a szellemet és a személyiséget.¹⁴

Az utazás varázsa bizonyára abban rejtőzik, hogy egyszerre nyújt élményeket az érzékeknek és a szellemnek. Miközben a látottak eljutnak az értelemig, az ingerek átszüremlenek a szemektől az észig; miközben találkozunk valamely táj vagy település atmoszférájával: beszívjuk levegőjének illatait, halljuk hangjait és csöndjét is, talpunkkal és tenyerünkkel tapintjuk a köveit, megízleljük ételeit és italait. Az utazás összességében tehát intellektuális és materiális befogadás is. Az olvasás ezzel szemben tisztán szellemi. Kettőssége – a szövegtől függően – az intellektualitás vagy az esztétikum dominanciájából ered. Ha az utóbbi a meghatározó, akkor az olvasás más művészetek (építészet, szobrászat, festészet, zene, tánc), illetve általában az esztétikum befogadásával rokonítható. Ez utóbbi esetben ismét visszakanyarodunk az utazáshoz. Nevezetesen a természeti és társadalmi

jelenségek, az egyes építmények és építészeti együttesek – elsősorban a városok: különösen a spengleri értelemben vett „kultúrvárosok”, illetőleg a mi szavunkkal *múzeumvárosok* – befogadásához.

Reformkori útirajzok és recenziók

Főntebb futólag céloztunk rá, hogy a 19. század első felében – különösen a reformkorban – milyen sok haladó gondolkodású, az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban, sőt még a kiegyezés korában is hazafias politikai szerepet vállaló, mozgékony mentalitású és kritikus szemmel kíváncsi magyar ifjú követte a nyugat-európai (kör)utazás költségekkel és takarékoskodással járó, de közhasznúan is dicséretes divatját. A híresebb és kevésbé ismert utazóink közül – Bölöni Farkas Sándort követően – hadd emlékeztessünk most Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Szemere Bertalan; Eötvös József, Trefort Ágoston és Szalay László; Pulszky Ferenc, az Egressy fivérek vagy Irinyi József külföldi tapasztalatszerzéseire. Sokan már utazásukat követően közkinccsé tették élményeiket; többnyire igen kedvező fogadtatásra találva az olvasóközönség különböző köreiből.

A szerzők többsége a közvetlen útirajzot, mások a cikksorozatot vagy a regénybe rejtett formát választották. E három változat talán legsikeresebb és legnevezetesebb példái Szemere Bertalantól az *Utazás külföldön*, Erdélyi Jánostól az úti levelek és Eötvös Józseftől *A karthausi*. Természetes, hogy a publikált útikönyveket legélesebb szemű és legjobb tollú kritikusaink is (köz)figyelemre méltatták: például Egressy Gábor könyvéről Gyulai Pál, az Irinyi Józseféről pedig Erdélyi János írt tanulmányértékű recenziót. A terjedelmi korlátok okán jelen írásunkban csak ez utóbbiról szólhatunk – viszont témánk gondolatmenetéből logikusan következően, kell is szólnunk – részletesebben. Erdélyi még 1845. november 7-én megjelent, Bajza József *Világtörténet* című, négykötetes összefoglalójáról írt ismertetését egy óhajással fejezte be: „jó útleírásokat kellene bírnunk.” Ezután következik két kérdése. „Azonban hogy jussunk azokhoz? Ifjaink kiképzésök végett utaznak a külföldre; látni, tanulni akarnak; a tanuló visszaérkezik s oh, csuda! azonnal bölcs, felül a triposra¹⁵ s tanít! Igen, de hogy?”¹⁶

Erdélyi János Irinyi-recenziójával való foglalkozásunkat az indokolja, hogy választ keres és kínál jelen tanulmányunk egyik fő tartalmi kérdésére. *Milyen szemmel utazzunk azért, hogy szellemi hozadékra minél több legyen mind magunk, mind nemzetünk hasznára?* Először térjünk ki röviden Irinyi József pályájára.¹⁷ Akiknek sikerült kondicionálniuk az érettségiig megszerzett történelmi tárgyú ismereteket, azok legalább annyit tudnak, hogy ő is elmondhatta magáról azt, amit Vasvári Pál: „a márciusi ifjak egyike én valék”. Nagyváradon és Debrecenben jogot tanult, miközben szabad folyást engedett irodalmi ambícióinak is. 1841 után Pesten zárja le az előbbi ügyvédi vizsgájával; illetve az Aurora-körben és az *Athenaeum* munkatársaként szélesíti ki az utóbbi. 1844-től 1848 közepéig a *Pesti Hírlap* rovatvezetője, júliustól az első népképviselői országgyűlés tagja. Októbertől 1849 májusáig Párizsban – Teleki László irányítása mellett – követségi tanácsos. Miután 1850 derekán kegyelmet kapott, Pesten csak az irodalomnak élt: regényeket írt (pl. *Dicső napok*, 1857) és fordított (pl. id. Dumas-tól). Leghíresebb műfordítása és egyben kiadói vállalkozása 1853-ban a *Tamás bátya kunyhója*. 1859-ben, a Kazinczy centenáriumi ünepségek évében, hunyt el.¹⁸

Bővebben és különválasztva írunk immár az ifjú Irinyi József 1842/43-ban tett nyugat-európai utazásáról; amely már valóban közvetlenül kapcsolódik témánkhoz, s amelyhez a

1 Tudomány és társadalom

megelőző kor- és életrajzi bekezdések a teljesebb megértés miatt kívánczok. Irinyi erről írt munkája 1846-ban jelent meg Halléban: *Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek* címmel, ami fölkelte Erdélyi érdeklődését is. Recenziója (1846. október 31.) elején két szempontból is megdicséri a könyv íróját. Egyrészt azért, mert „mind eszmei menete, mind nyelve és modora oly eredeti, életre való, s fiatal erőtől annyira pezsgő”; tehát mert „mullattatja” olvasóját, mert nem unalmas. Másrészt azért is, mert ezzel együtt „nem azt akarta leírni, amit látott, hanem amit gondolt, s nem az időtöltést keresőknek, hanem a gondolkodóknak akart olvasmányt nyújtani”. Némiképp árnyaltabban értelmezve, de egyetért a szerző egyensúlyra törekvő azon szándékával, hogy kövessük a külföldi nemzeteket azokon a területeken, ahol minket „megelőznek”; ám óvakodjunk mindazok „majmolásától” is.¹⁹ Erdélyi azokkal az utazókkal szemben, akik bátorkodnak megírni és közreadni benyomásaikat és reflexióikat, egyértelmű elvi elvárásokat támasztott. Ez összefoglalóan azt jelenti, hogy a könyvével jelentkező utazó legyen nyitott és objektív, jóhiszemű és elfogulatlan; részrehajlásoktól és torzításoktól, előítéletektől és preconcepcióktól minél mentesebb. A szerzővé váló utazónak különösen elítélő állításai, „kicsinylései és leszólásai” mellett erkölcsi kötelessége fölhozni érveket és bizonyítékokat, azaz „okokat és tényeket”.²⁰ Irinyi útirajzából azonban sugárzik az angolokat is érintő germánfóbia, illetőleg még annál is erősebben a gallománia. Más szavakkal: míg Franciaországban mindent hibátlannak tart és mintaszerűnek dicsőít, addig a németeknél (az angolok esetében némileg megengedőbben) mindent hiányosnak és korlátottnak, kisszerűnek és problematikusnak, érdemtelennek és a megfelelő politikai alapokat nélkülözőnek ítél.

A nagy nyugat-európai nemzetek megítélése miatt kialakult irodalmi perlekedésbe mind Irinyi József, mind Erdélyi János megidézhetett volna egy-egy tanúságtevőt a korabeli közvélemény és az utókor virtuális esküdtszéke elé – még 1848. március 15. előtt. A különbség kettős: Irinyi „szövetségese” az üstökösként ragyogó zseni, aki hatalmasat hibázott; Erdélyié viszont egy írástudó kismester, aki mintaszerűen járt el. Ne hallgassuk hát el, hogy a franciákat fölemelő, a németeket és az angolokat pedig igencsak lesújtó elfogultságaiban teljes mértékben – sőt még szilajabb szóhasználattal – osztozik Irinyivel a Tízek Társaságának és a márciusi ifjak csoportosulásának vezéregyénisége: Petőfi Sándor. Önmagában is egyértelműen elegendő bizonyítéka ez irányú világértékelésének 1847. február 20-án megjelent színikritikájának (Shakespeare: *III. Richard király*) bevezetése az *Életképek* hasábjain.²¹

Ugyanakkor határozottan fölmutatandó, hogy Tóth Lőrinc szerint 1844-ben Angliában „a gyakorlati, vérré vált szabadság legépebb élete zajlik, a sajtó legnagyobb hatással mozog; hol az ipar és kereskedelem által gyűjtött kincsek milliárdjain óriási közintézeteket, pompás középületeket, bámulandó műveket alkotott az ész és emberszeretet”; és az angolok „bár sokszor unalmas és különös természettel, oly egyenesek, szilárdak és szószaporítás nélkül cselekvők.” A szerző – írja könyvéről kilenc hónappal korábbi, külön róla szóló recenziójában (1846. január 31-én) Erdélyi – „józan magatartása, mely az egész füzetet átvonul, miszerint sem a franciaimádók túlbuzgó bálványozására el nem hagyja magát ragadtatni, sem a francia-falók fanyar pesszimizmusának ragályába nem esik, hanem megadán Párizs jelességeinek a méltó magasztalást, fonákságait, gyengeségeit és bűneit sem hallgatja el, mely utóbbiakban a híres világváros oly felette gazdag.”²² Ebben a kérdésben Petőfi (elő)ítélete minden tapasztalatot – sőt olvasottságot! – nélkülöz; Tóth Lőrinc viszont elfogulatlanul és alaposan körülnézett mindkét metropoliszban.

Visszatérve Irinyire, Erdélyi úgy teszi világossá az írással és a szerzői morállal kapcsolatos egyik alkotói alapelvét, hogy ugyanakkor konkrét kritikai kifogásokkal szembesíti és alá is támasztja azt. Íme negatíve kimondott, idevonatkozó ars poeticája: „Nincs nevetségesebb dolog, mint ezen általános ítéletmondás s pálcatorés a nemzetek jelleme fölött.” Ezután következik nem érzelmeiktől mentesen, de szigorúan tényszerűen az angol társadalmi valóság – nem annyira megvédő, mint inkább méltányos alapállású – vázlatos bemutatása és szembesítése a szerzővel. „Ugyan hol található az emberi értelemnek, könyörületnek, polgári közszellemnek szebb és gazdagabb nyilatkozványaira, mint ezen önzőnek rágalmozott Angliában? hol található a kereskedők közt hitelt s becsületességet, a szó szentségének s törvényeknek nagyobb tiszteletét, több valódi nyíltságot, férfiaságot és szívességet és vendégszeretetet, mint az angol gentlemaneknél? hol több nőerényt, mint a két balkezüeknek gúnyolt angol hölgyeknél? – s ismét, mi a külsőt illeti, hol nagyobb tisztaságot, kényelmet s virágzást, mint Albionban? De ha az utas annyi elfogultsággal lép valamely földre, mint szerzőnk, akkor még azt is csodálni kell, hogy Londonban a nagyszerűséget elismeri, hogy a Tunnelt az emberi ész büszkeségének mondani méltóztatik, s hogy Anglia műiparának, kereskedésének elsőségét el nem vitázza.”²³

Még előbb természetesen ugyanezzel az árnyalt objektivitással nyilatkozik Erdélyi a németekkel kapcsolatban is. Kiegészülve egy olyan összehasonlító gondolatfutammal, amely úgy ellenpontozza Irinyi pro és kontra jellegű, túlzóan aránytalan elfogultságát, hogy egyszersmind kizárja Erdélyivel szemben a németimádat ellenkező előjelű vádját. „A német népnek megvannak saját árnyoldalai: tudákosság, szörszálhasogatás, pedánság, metafizikus, transzcendentális álmodozás, gyakorlati tapintat hiánya – ezt senki sem tagadhatja, de vannak igen tiszteletreméltó tulajdonai s erényei is, melyeket nem kelle említetlen hagyni. De a szerző a német szomszédon nem hagy egy jó szál szőrt, holott a franciát meg oly túlságosan bálványozza, hogy emiatt meg Albion fénycsillagát sem látja meg. Mintha a németek csupa pedáns professzorok és tanácsosok, az angolok csupa unalmas komorkórságos medvék volnának, Franciaországban pedig nem is léteznék az epicier-k²⁴ szeretetre méltó nyárspolgári faja, kik csak annyival szabadságszeretőbbek a német nyárspolgárnál, hogy magokat a házassági, atyai, férji kötelesség láncai alul több könnyűséggel mentik fel.”²⁵ Lehetséges, hogy egyes olvasóink sokallják, illetve témánktól eltérőnek találják az angolokról, franciákról és németekről szóló: Irinyitől, Tóth Lőrincről vagy Erdélyitől ide idézett sorokat. Ne tévesszük szem elől azonban, hogy más nemzetek megismerésétől módszertanilag könnyebb közelebb kerülnünk saját nemzetünk megismeréséhez; továbbá a *nemzeti önismeret* előfeltétele – a most még csak szintén érintett – *nemzetnevelés* viszonylag tartósabb eredményességének.

Irinyi minden elbagatellizálása és korlátoltsága közül Erdélyi a legnyomatékosabban talán azt nehezményezi, ahogyan a németországi iskola-, oktatás- és nevelésügy kétségtelenül kiemelkedő eredményeit (le)kezeli. Minthogy Irinyi beállítottága e tekintetben drámaian ellentétes a saját és Szemere Bertalan benyomásaival, kíváncsi keresésével és tudatos tapasztalatszerzésével, egyszerre érzi magát megsértve mint utazót és mint szellemi jóbarátot is. Tény ugyanis, hogy Irinyi közvetve és közvetlenül is szembemegy pedagógiai síkon Szemere és ilyenformán Erdélyi szemléletével. „Én részemről teljesen Szemerével tartok e részben, kinek szavait szerző üres szavaknak hiszi, s kiről categorice kimondja, »hogy a népetnevelésről állításában, ami igaz is, az sem azon alakban igaz. És ez teszi közöttünk a különbséget.« Én is azt hiszem, mit Szemere, hogy: »a kiképzett

1 Tudomány és társadalom

emberben garancia van, hogy követelendi jogait, de egyszersmind, hogy teljesítendi kötelességeit. « És ez teszi köztünk s a szerző közt a különbséget. »²⁶

„Ha szerző azt mondaná csak, hogy a porosz népnevelést nem tartja célszerűnek, hogy a gyermekeket íráson, olvasáson, számvetésen stb. kívül még másra, természet- és közjogra vagy politikai tudományokra is kellene tanítani, ez még nem volna annyira meglepő, minthogy neki Németországon semmi sem tetszik, s minthogy a politikát tartja minden egyéb dolgok alapjának; de ő tovább megy, ő általában tagadja, hogy népnevelést falusi iskolák által eszközölni lehet. (...) Népnevelésre tehát nem kell írás és olvasás, nem kel- lenek tanítók s iskolák; hanem 1/ nyilvános törvényszékek, eskütszék és szóbeli eljárás. 2/ Hírlapok olvasása (fő tézis szerint *olvasni-tudás* nélkül). 3/ Az ország minden vidékeire elható kereskedési mozgalom (ismét írás és olvasás nélkül). – Ki fogja tagadni, hogy mindezen előszámlált dolgok hatalmas emeltyűi a népművelésnek, a nép erkölcsi érte- tének s egyszersmind ügyességének? (...) Hogy az iskolai képzést az élet tovább fejti, az bizonyos; s hogy a szabadság és alkotmányosság levegőjében az elültetett értelem s erkölcsösírak jobban fejlenek, szinte tagadhatatlan, de az alap csakugyan örökké az isko- lák, az írni s olvasni tudás. Mit akart elérni szerző ezen táborozásával a népiskolák ellen, meg nem foghatjuk; midőn végre mégis megvallja, hogy szükségesnek tartja hazánkban egy alsóbb iskolai rendszer behozatalát, s ezzel maga magát megcáfolja. »²⁷

Erdélyi könyvkritikájából két okból is idéztünk ezúttal részletesebben. Egyrészt azért, mert megvillan benne az andragógiai érzékenység: „az iskolai képzést az élet tovább fejti”. Másrészt és főként azért, mert kidomborodik belőle a nemzetnevelés iránti affinitása. Konceptiójának azon jellemző vonása ti., hogy Erdélyi a nemzetnevelést a maga szerves összetettségében – a politikai közéletiséggel, az iskolai közoktatással stb. való összekap- csoltságában – szemléli. Egy komplexen és következetesen gondolkodó teoretikusnak a recenzió sem korlátozott műfaj ahhoz, hogy szellemi termékenysége, tehetsége, sőt zsenialitása megnyilvánuljon.

Gondolatok (még) az olvasásról és egy levélváltásból

Az utazáson túllépve, foglalkozzunk immár az olvasással. Annak a jubiláló Erdélyi János- nak szemével nézve, aki – tudós filozófusként és filológusként, szorgalmas esztétaként és lelkiismeretes kritikusként – bőségesen kivette a maga tekintélyes mennyiségű részét a különféle témájú és nyelvű könyvek könyvtárnyi légiójából. Az igazán izgalmas elmé- leti problémát nem a tudományos művek, hanem a szépirodalmi könyvek befogadása jelenti. Erdélyi Párizsban, 1844 szilveszterének estéjén töprengett el azon, hogy valójá- ban hogyan összegezzhető a „románok” olvasásának eszmei, gondolati és életbölcseleti haszna? „Miért oly fölséges a művészet? Mert eszméket fejez ki; egy regény egy egész emberi életet áldoz fel, hogy elvégre abból egy-két sornyi igazságot hozzon ki s állapít- son meg. Az egyéniség becse teszi, hogy oly figyelemmel kíséjük a regényt, életírást. »²⁸ A tartalmas könyvek értékét elsősorban az adja meg, hogy azok az emberi élet mással nem pótolható, egyszerre tanulságos és élvezetes sűrítményei. Aki megérti a könyveket, az megérti az életet – és megfordítva. Az olvasás problémakörében így fonódhat össze egyfelől a befogadás és az irodalom esztétikája – másfelől az andragógia és az önműve- lődés elmélete.

Erdélyi János – párizsi meditációját egy fél évvel megelőzően – fölfedezte a németeket mint „olvasó népet”. Abban is követésre érdemesnek találta őket – a Nürnberg és Drezda

közötti kocsiúton, 1844. június 24-én tett naplóbejegyzése szerint –, hogy hazájuk a kölcsönkönyvtárak országa. Ez a tény a kevésbé tehetősek számára is lehetővé teszi, hogy a társadalmi nyilvánosság viszonylagos szereplői lehessenek; mert annak fóruma és médiuma az irodalom. A literatúra az akkori német nép nemzeté nevelődésének egyszerre legvonzóbb, legmagasabb rendű és leghatékonyabb eszköze. „Itt az irodalom az, miben leginkább összetalálkoznak az egyesek; irodalom az, mely a könyvek okos és olcsó terjesztése által legtöbb kedélyt egyesít; azért nincs német mívelt, ki annak napi eseményeiről is ne tudna, míg Schillerét vagy Goethejét imádja, műveit könyv nélkül öli. S vajon mi lehetne okosabb szenvedély vagy időöltés a nagy nyilvános élet helyett, mely egész Németországon ismeretlen, mint az irodalommal foglalkozás, mely csendben műveli a lelket, nemesíti az érzéseket?”²⁹

Az eddig tárgyalt teoretikus jellegű gondolatok, részint tézisek lezárásaként – egyfajta összefoglalásaként és kiegészítéseként is – legyen szabad kissé részletesebben kitérnünk tudós sárospataki tanárunk egyik tanítványával történt, 1858. évi levélváltására. Szinyei Gerzson beszámolt volt professzorának egy protestáns kézirat felfedezéséről; majd önképzésének addigi eredményeiről 1857 szeptemberétől a Szatmár megyei Erdőszádán, illetve terveiről; továbbá Degenfeld grófnak azon ígretéről, hogy Sándor fiával nyugat-európai körutazásra kívánja küldeni. Ezekre az információkra reagált Erdélyi áprilisban, amelyből a „becses kincsként” aposztrofált kéziratra vonatkozó sorokat kihagyjuk. Erdélyi elsőnek a művelt, a „fanyarságukat vesztett jellemek” társaságának szükségességét emelte ki. „Az a tudomány, az a rövidlátó ész, mely az emberbe könyvek között, penészes, poros, kivált néha boros és pipafüstös szobában mintegy belésül, az valami undorító. De ha az élet fényes derűjével párosul ember arcán és agyában a tudomány, az az, mivel oly ritkán dicsekhetik a magyar tudós ember, s azért pedáns, iskolai és kevés.” Másodikként üdvözlí egykori diákjának az önképzést preferáló – valamikor önmagánál is tapasztalt – fölismerését, hogy a nevelő „tanul, mert *kell* tanulnia.” Részterületei közül egyet hiányol csupán Szinyeinél: a költészetet és a vele összefonódó szépprózát. „Nem mondom, hogy verset írjon, vagy regényt, hanem csak hogy észre vegye az írásnak ama nemét, mely egyedül képes úgy alakítani az ismeretet, hogy azt, zamatot nyerjen a tudomány. Minden fiatal embernek poétának kell lenni, mert idősebb korában még az is megszűnik az lenni, aki annak született. – Az előadás mestersége a nélkül, művésziesség helyett, kézművesség.”³⁰ Erdélyi tehát tökéletesen tudta, hogy a tudományos előadásmód vagy értekező próza esetében is fontos a forma és a stílus. Levele befejezésében pedig lelkesen biztatja kezdő kollégáját: kövessen el mindent külföldi útja megvalósulása érdekében. Miből ered Erdélyi János és Szinyei Gerzson ismertett levélváltásának jelentősége, vagy legalábbis érdekessége? Egyrészt abból, hogy megmutatkozik benne is a gondolkodó következetessége: az általános értelemben író tudós és a konkrét kérdésben nyilatkozó tanár összhangja. Másrészt abból, hogy kiérződik belőle is az észjárás hasonlósága egykori barátjával és iskolatársával: az útirajzokat szerző ifjú Szemere Bertalannal.

Továbbtekintésünk

Jelen tanulmányunkban Erdélyi Jánosnak azt a néhány tömör gondolatát idéztük meg és elemeztük, bontottuk ki és kapcsoltuk össze teóriatörténeti síkon Comenius eszméi örökségével, amelyek tudományszaki szempontból az andragógia, az élethosszig tartó tanulás, illetőleg az antropagógia címszava alá tartoznak. Ennek előzménye és kiegészítője

1 tudomány és társadalom

szítője Erdélyi neveléstudományi koncepciója, ideértve a pedagógiát és társtudományait (neveléstörténet, didaktika, módszertan, tantervelmélet, pedagógiai pszichológia stb.). A nevelés és önművelődés összes életkori szintje, intézményes és intézményeken kívüli szintere, módszere, médiuma, formája, tartalmi-tematikai összetevője stb. összeadódva jelentik és jellemzik egy *nemzet nevelését, művelődését*, személyekben megtestesülő kultúráját.

Jegyzetek

¹ Mindezekre – legalábbis szemezgetve – egy másik, jórészt szintén Erdélyi János neveléstudományi hagyatékával foglalkozó tanulmányunkban térünk vissza.

² Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 10.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 225–272. o.

³ Johannes Amos Comenius: *Pampaedia. A „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica ad genus humanum” IV. része. Bibliotheca Comeniana, IV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 1992. 37. o.*

⁴ Uo. 66. o.

⁵ Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások, i. m. 506. o.*

⁶ T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 125–126. o.*

⁷ Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások, i. m. 509–510. o.*

⁸ Erdélyi János: *Úti levelek, naplók. Madách Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Pozsony–Budapest, 1985. 149. o.*

⁹ Uo. 159. o.

¹⁰ Uo. 169–170. o.

¹¹ Éles Csaba: *Romantikus ízlésvilág és programszerű nemzetnevelés. A művészetfilozófia és esztétika, a művelődéspolitikai és iskolaügy aktuális kérdéskörei Szemere Bertalan útirajzaiban. = Confessio, 2013. 1. szám, 105–107. o.*

¹² Erdélyi János: *Úti levelek, naplók, i. m. 348–350. o.*

¹³ Uo. 222. o.

¹⁴ Uo. 329. o.

¹⁵ *tripos: az ókori görög jósnők háromlábú széke*

¹⁶ Erdélyi János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 19. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 47. o.*

¹⁷ *Nem névrokona, hanem 1822-ben született öccse annak az úgyszintén márciusi ifjú Irinyi János vegyésznek, akit a magyarok közül sokan a zajtalan és biztonsági gyufa egyedüli feltalálójának tartanak, holott a svéd Pash és Lundström tökéletesítő szerepe tagadhatatlan.*

¹⁸ *Az Irinyiről írott biográfiai jellegű utalásokat olvasva föltűnhet Erdélyi életrajzának teljes hiánya. Ígérjük azonban, hogy egyik következő, vele kapcsolatos tanulmányunk nyitányaként részletes pályaképet nyújtunk – gazdag levelezéséből vett szemelvényekkel illusztrálva.*

¹⁹ Erdélyi János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 70–72. o.*

²⁰ Uo. 73. o.

²¹ Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 296. o.

²² Erdélyi János: Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 59. és 60. o.

²³ Uo. 81. o.

²⁴ itt: nyárspolgárok

²⁵ Erdélyi János: Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 72–73. o.

²⁶ Uo. 77. o.

²⁷ Uo. 78. o.

²⁸ Erdélyi János: Úti levelek, naplók, i. m. 338. o.

²⁹ Uo. 156. o.

³⁰ Erdélyi János levelezése, II. kötet. A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Tömjéntartó, 18. század